

Paweł Grata*

Modernizacja gospodarcza i społeczna II Rzeczypospolitej

Economic and social modernization of the Second Polish Republic

Abstract: The aim of the article is to present, based on the results of the latest research, the basic phenomena in the field of economic and social modernization taking place in Poland in the interwar period. An introduction to the analysis is the opening balance, which discusses the conditions present in Poland in 1918. The following sections present the processes of economic and social modernization taking place in it. Within the framework of economic modernization, the basic limitations were the negative impact of the legacy of the partitions, war damage and the Great Depression. The currency reform of Władysław Grabski, the period of prosperity in the second half of the 1920s, and the modernization policy of Eugeniusz Kwiatkowski in the second half of the 1930s were favorable phenomena. In the case of social modernization, the state played an important role, introducing important institutional solutions from the very beginning, including equality of citizens before the law, compulsory schooling, women's suffrage. A special role was played by the social policy of the state, thanks to which hundreds of thousands of citizens entered modernity, who could take advantage of social security, modern labor legislation, employment policy, and health care. At the same time, there were visible processes of disseminating the achievements of modernity, including mass and popular culture. The conclusions of the analysis indicate that, despite many examples, modernization in interwar Poland had an island character. The processes related to it have only just begun, and the implementation of many projects undertaken in the second half of the 1930s, such as the construction of the Central Industrial District or the public health service, was interrupted by the outbreak of World War II.

Keywords: the Second Polish Republic, economic modernization, social modernization, economic policy, social policy

Streszczenie: Celem artykułu jest zaprezentowanie, na podstawie wyników najnowszych badań, podstawowych zjawisk w zakresie modernizacji gospodarczej i społecznej zachodzących w Polsce w okresie międzywojennym. Wstępem do analizy jest bilans otwarcia, który omawia uwarunkowania obecne w Polsce w 1918 r. W kolejnych częściach przedstawione zostały zachodzące w niej pro-

* Paweł Grata – prof. dr hab., Uniwersytet Rzeszowski, Polska, ORCID 0000-0003-2358-3475, e-mail: pgrata@ur.edu.pl.

cesy modernizacji gospodarczej i społecznej. W ramach modernizacji gospodarczej podstawowymi ograniczeniami były: negatywny wpływ dziedzictwa zaborów, zniszczenia wojenne oraz wielki kryzys. Zjawiskami korzystnymi była reforma walutowa Władysława Grabskiego, okres dobrej koniunktury drugiej połowy lat 20. XX w. oraz polityka modernizacyjna Eugeniusza Kwiatkowskiego w drugiej połowie lat 30. XX w. W przypadku modernizacji społecznej dużą rolę odgrywało państwo, które od początku wprowadzało ważne rozwiązania instytucjonalne, w tym równość obywateli wobec prawa, przymus szkolny, prawa wyborcze dla kobiet. Szczególną rolę pełniła polityka społeczna państwa, która włączała w nowoczesność setki tysięcy obywateli mogących korzystać z ubezpieczeń społecznych, postępowego ustawodawstwa pracy, polityki zatrudnienia, ochrony zdrowia. Równocześnie następowały widoczne procesy upowszechniania osiągnięć nowoczesności, w tym kultury masowej, popularnej. Wnioski z analizy wskazują, że mimo wielu przykładów modernizacja w międzywojennej Polsce miała wyspowy charakter. Związane z nią procesy dopiero zostały zapoczątkowane, a realizacja wielu przedsięwzięć podjętych w drugiej połowie lat 30. XX w., takich jak budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego czy publicznej służby zdrowia, została przerwana przez wybuch II wojny światowej.

Słowa kluczowe: II Rzeczpospolita, modernizacja gospodarcza, modernizacja społeczna, polityka gospodarcza, polityka społeczna

Wstęp

Modernizacja to pojęcie rozumiane niejednoznacznie, wskazujące na szeroko rozumiany postęp gospodarczy i społeczny zachodzący w określonych warunkach i prowadzący do uznanego w danym czasie modelu nowoczesności, stanowiącego swego rodzaju wzorzec i będącego punktem odniesienia do prowadzonych w imię tak rozumianej modernizacji działań. Jest ona wypadkową występujących często niezależnie od siebie zjawisk demograficznych, gospodarczych, społecznych, politycznych, kulturowych, mentalnych czy religijnych, przynoszących w efekcie wskazany wyżej postęp, z reguły utożsamiany również z istotną zmianą społeczną¹.

Procesy modernizacji mające miejsce w II Rzeczypospolitej od lat budzą niejednoznaczne oceny, a ich istnienie w wielu przypadkach było wręcz podważane w literaturze. Podważane, co warto podkreślić, w oparciu w oparciu o obiektywne dane statystyczne wskazujące na regres w wielu dziedzinach życia gospodarczego i społecznego, jaki w wy-

1 Zob. m.in. W. Morawski, *Modernizacja, industrializacja, eksplozja demograficzna – doświadczenia polskie*, [w:] *W drodze ku niepodległości. Przemiany modernizacyjne na ziemiach polskich w II połowie XIX i XX wieku*, red. P. Grata, Rzeszów 2019, s. 15-25; M. Zalesko, *Debata o modernizacji w polskiej myśli ekonomicznej II połowy XIX i początku XX wieku*, [w:] tamże, s. 51-54; P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2009, s. 508.

miarze liczbowym nastąpił w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Nie podlega wszak dyskusji, że część obrazujących je wskaźników w końcu lat 30. XX w. pozostawała na poziomie niższym od tego notowanego w 1913 r., co pod oczywistym znakiem zapytania stawiać powinno obecność, a przede wszystkim – w kontekście wielkiego kryzysu gospodarczego – trwałość modernizacji na ziemiach polskich w tym okresie².

Tym bardziej zatem warto i należy przyjrzeć się bliżej problemowi przebiegu, bądź jego braku, procesów modernizacji gospodarczej i społecznej w II Rzeczypospolitej. Procesów nie zawsze na pierwszy rzut oka widocznych, bezsprzecznie jednak obecnych i stanowiących zarówno dowód na realny postęp zachodzący we wciąż opartym na nienowoczesnej strukturze gospodarczej społeczeństwie, ale też będących istotnym czynnikiem sprawczym w perspektywie długofalowej, widocznej w kolejnych dziesięcioleciach. Nie wszędzie były one, rzecz jasna, dostrzegalne. W wielu aspektach życia gospodarczego i społecznego zostały ledwie zainicjowane, jednak ich zasięg był na tyle istotny, że warto o nich mówić, wskazując zwłaszcza na te stanowiące ważny krok ku nowoczesności bądź też mogące być traktowane wprost jako odpowiedź na jej ówczesne wyzwania, jak też te, które w sposób trwały wpłynęły na przyszłe procesy rozwojowe zachodzące na ziemiach polskich po II wojnie światowej. Celem artykułu jest zatem zaprezentowanie, na podstawie wyników najnowszych badań, podstawowych zjawisk w zakresie modernizacji gospodarczej i społecznej zachodzących w Polsce w okresie międzywojennym.

1. Bilans otwarcia

1. Zachodzące na ziemiach polskich w XIX w. procesy modernizacyjne z założenia nawiązywały do przemian mających miejsce w rozwiniętych krajach Zachodu. Z reguły jednak, choć nie zawsze, pozostawały z wielu względów ledwie ich odległym echem, nie pozwalając na jednoznaczną odpowiedź na stawiane w związku z nimi pytania o zakres, zasięg, a co za tym idzie znaczenie, a nawet kierunek

2 Zob. np. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Trudna niepodległość. Rozważania o gospodarce Polski 1918-1939*, Warszawa 1968, s. 57-65; T. Małecka, *Przemysł. Warunki rozwoju*, [w:] *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1989, s. 86-87.

zachodzących zmian. Będące konsekwencją wielowiekowych procesów historycznych oraz przynależności do bardzo różnych pod względem rozwoju państw zaborczych dramatyczne nieraz różnice cywilizacyjne nie tylko definiowały pojęcie modernizacji tych terenów w drugiej połowie XIX w., ale także w dużej mierze zdeterminowały procesy rozwojowe w czasach odzyskanej z takim trudem niepodległości.

Bilans otwarcia powstającego państwa jest powszechnie znany. Przypomnieć jedynie należy w tym miejscu, że w jego skład weszły tereny zarówno rozwinięte i spełniające kryteria nowoczesności w jej rozumieniu końca drugiej dekady XX w., jak i takie, które bardziej przystawały do realiów późnego feudalizmu i oparte były na prymitywnym rolnictwie gospodarki niemalże naturalnej. Między pierwszymi (Górny Śląsk, zabór pruski), a drugimi (Kresy Wschodnie) znajdowały się tereny Królestwa Polskiego oraz Galicji, w których olbrzymie połacie terenów słabo rozwiniętych sąsiadowały z nielicznymi zindustrializowanymi enklawami przednowoczesności, w których za uprzemysłowieniem nie nadążały jednak przemiany instytucjonalne, będące – jak wskazywały liczne przykłady z Europy Zachodniej czy też z zaboru pruskiego – warunkiem *sine qua non* będącej przedmiotem niniejszego tekstu modernizacji³.

Co gorsza, szybko się okazało, że wojna, a później powstanie własnego państwa, wymarzonej ojczyzny, o którą walczyły pokolenia, miało przynieść poważne problemy, a w niektórych przypadkach widoczny regres, tym akurat gałęziom gospodarki, które znakomicie prosperowały w ostatnich kilkudziesięciu latach zaborów. Wspomnieć trzeba w tym miejscu m.in. nieodstający od najwyższych europejskich standardów sektor rolny w zaborze pruskim, przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego, przemysł spożywczy wszystkich trzech zaborów czy przemysł naftowy Galicji. Utrata dawnych rynków zbytu, połączona ze zniszczeniami i stratami wojennymi, również tymi dotyczącymi niezbyt dobrze rozwiniętą infrastrukturę techniczno-ekonomiczną, także składały się na obraz bilansu otwarcia niepodległości.

Ten niezbyt optymistyczny obraz – wyłaniający się z oceny poziomu zaawansowania procesów rozwojowych na terenach stopniowo

3 Zob. np. W. Mędrzecki, *Odzyskany śmietnik. Jak radziliśmy sobie z niepodległością w II Rzeczypospolitej*, Kraków 2022, s. 109-138.

wchodzących w skład powstającej Rzeczypospolitej – nie do końca należy oceniać negatywnie. W zaistniałych warunkach modernizacja, mimo dramatycznie niskiego w większości przypadków poziomu wyjściowego składających się na nią procesów, musiała być uznana przede wszystkim za warunek niezbędny nie tylko dla rozwoju, ale wręcz istnienia, a nawet przetrwania młodego państwa. Co więcej, wskazane wyżej enklawy nowoczesności, mimo że nieliczne, w sposób oczywisty wyznaczały temu państwu zadania i cele do osiągnięcia (w niedającej się wprawdzie przewidzieć perspektywie czasowej). Trudno było jednak wyobrazić sobie trwałe utrzymywanie tak dramatycznych rozpiętości widocznych nie tylko w poziomie życia całych warstw społecznych, ale też w obowiązującym w poszczególnych dzielnicach (dawnych zaborach) zróżnicowanym ustawodawstwie – również stanowiącym o zaawansowaniu procesów rozwojowych – w zakresie prawa pracy, systemów zabezpieczenia społecznego czy ochrony zdrowia.

Równocześnie na porządku dziennym było pytanie o dalsze losy tych dokonań modernizacyjnych w kontekście faktu, że większość ziem powstającego państwa funkcjonowała wcześniej w ramach zaboru rosyjskiego. Pytanie należy jednak uznać za z gruntu retoryczne. Potwierdziła to zarówno konwencja genewska z 1922 r., w której państwo polskie zagwarantowało utrzymanie korzystnych rozwiązań społecznych obowiązujących na terenach przyznanej mu części Górnego Śląska, jak też składane od początku deklaracje potwierdzające dążenie do rozszerzania na terytorium całego kraju najnowocześniejszych spośród obowiązujących wcześniej na jego terenach rozwiązań prawnych, politycznych, gospodarczych i społecznych. Potwierdzeniem tak sformułowanej tezy były działania władz niepodległego państwa gwarantujące równość wobec prawa, zapisane w ordynacji wyborczej prawa wyborcze kobiet, zaordynowany już 7 lutego 1919 r. przymus szkolny czy też wprowadzane przez rząd Jędrzeja Moraczewskiego (a także kolejne gabinety) nowoczesne rozwiązania w zakresie ustawodawstwa pracy⁴.

4 Dekret o obowiązku szkolnym, Dz. Praw 1919, nr 14, poz. 147; Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego, Dz. Praw 1918, nr 18, poz. 146; nt. ustawodawstwa robotniczego zob. np. P. Grata, *The Origins of the Welfare State. Polish Social Policy in the Period 1918-1939*, Berlin 2021, s. 17-18.

2. Modernizacja gospodarcza

Obiektywnie niezbędne z punktu widzenia powstającego państwa procesy modernizacyjne z trudem przebijały się pośród zadań bieżących, nierzadko związanych w pierwszych latach niepodległości z walką o byt państwa. Trudno było bowiem nazwać modernizacją dokonującą się w ciągu kilku lat po zakończeniu wojny powojenną odbudowę, mającą na celu mniej lub bardziej skuteczne, przerwane traumą hiperinflacji, osiągnięcie poziomów aktywności gospodarczej państwa i społeczeństwa sprzed 1914 r.

Co więcej, z pojęciem modernizacji nie do końca wprost łączyć należy również tak ważną dla gospodarki państwa reformę skarbowo-walutową przeprowadzoną w latach 1924-1925 przez gabinet Władysława Grabskiego. Przyniosła ona wprawdzie stwarzającą podstawy przyszłego rozwoju stabilizację waluty oraz względną równowagę budżetu państwa, jednak oparta została na klinicznym niemal fiskalizmie, w tym przestarzałych instrumentach podatkowych (*vide* wywodząca się z czasów merkantylizmu idea monopoli skarbowych), które stanowiły zaprzeczenie głoszonych jeszcze kilka lat wcześniej przez samego Grabskiego poglądów w tym względzie⁵.

Stanowiąca wielkie osiągnięcie i przedmiot dumy narodowej reforma walutowa przyniosła równocześnie trwałe, jak się miało okazać, niedostosowanie obiegu pieniądza do potrzeb rozwojowych państwa. Zawyżony kurs złotego wobec walut obcych, przekładający się na znacząco mniejszy niż przed wojną zasób dostępnego w gospodarce pieniądza, stanowił przez kolejne lata ważną barierę dla procesów modernizacyjnych obecną zarówno w okresie dobrej koniunktury drugiej połowy lat 20. XX w., jak też w czasie wielkiego kryzysu oraz w naznaczonej wdrażanym przez Eugeniusza Kwiatkowskiego interwencjonizmem państwowym drugiej połowie lat 30. XX w.⁶

5 Zob. P. Grata, *Polityka podatkowa rządu Władysława Grabskiego w latach 1923-1925*, „Polityka i Społeczeństwo”, 5/2008, s. 47-54. Należy pamiętać, że to właśnie stabilizacja, a nie cele rozwojowe, była w ówczesnych realiach systemowych zasadniczym celem polityki gospodarczej, trudno więc Grabskiemu stawiać zarzuty w tym względzie.

6 M. Łapa, *Modernizacja państwa. Polska polityka gospodarcza 1926-1929*, Łódź 2002, s. 106-107; W. Morawski, *Od marki do złotego. Historia finansów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 134-135. W końcu 1927 r., w sytuacji, gdy produkcja przemysłowa sięgała 69,9% przedwojennej, obieg pieniężny w Polsce stanowił zaledwie 49,95% obiegu przedwojennego.

W świetle zaistniałych po odzyskaniu niepodległości i długo utrzymujących się uwarunkowań politycznych, wojennych, gospodarczych oraz społecznych trudno się dziwić, że abstrahując od niebędących przedmiotem niniejszego szkicu jednostkowych przypadków rozwoju nowoczesnych zakładów przemysłowych, realne i dostrzegalne procesy modernizacyjne w gospodarce pojawiły się dopiero w drugiej połowie lat 20. XX w., gdy po przełamaniu postabilizacyjnej recesji Polska, podobnie jak wiele innych państw europejskich, weszła w okres gospodarczej *prosperity*. Stało się to wprawdzie dopiero w połowie 1926 r., jednak przyniosło znaczący postęp na drodze ku rozwojowi. Druga stabilizacja złotego, wzrost produkcji, inwestycji i zatrudnienia w przemyśle, przyspieszenie procesów inwestycyjnych w rolnictwie, w tym znaczący wzrost ilości parcelowanej w ramach reformy rolnej ziemi, znaczące nadwyżki budżetowe, wreszcie prorozwojowa polityka gospodarcza władz przekładały się na widoczne w skali całego państwa osiągnięcia modernizacyjne. Za ich przykłady można uznać przyspieszenie budowy portu i miasta Gdyni, budowę magistrali kolejowej łączącej Śląsk z nowym portem, podjęcie największej w okresie międzywojennym inwestycji państwowej związanej z budową zakładów chemicznych w Mościcach czy też wydanie rozporządzenia prezydenta z 22 marca 1928 r. o ulgach podatkowych dla przedsiębiorstw inwestujących w tzw. trójkącie bezpieczeństwa. Procesy modernizacyjne obecne były również w sferze konsumpcji, zwłaszcza w kontekście adaptacji wynalazków nowoczesności takich jak radio, kino, motoryzacja, sprzęt gospodarstwa domowego, choć z zastrzeżeniem, że nowinki te nadal były niedostępne dla dużej części społeczeństwa⁷.

Relatywnie krótki okres dobrej koniunktury nie został w pełni wykorzystany. Nadal zbyt wąski obieg pieniężny, utrwalony drugą stabilizacją złotego, zamrażanie w oszczędnościach zarówno środków z pożyczki stabilizacyjnej z 1927 r., jak też znaczących nadwyżek powstających w budżecie państwa czy niepodjęcie zapowiadanej przez kilka lat i w zamierzeniu korzystnej dla życia gospodarczego reformy

7 M. Łapa, *Modernizacja państwa...*, s. 195-205; D. Nałęcz, *Kultura Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991, s. 47-59. Szerszej o zakresie wkraczania postępu w życie społeczeństwa zob. J. Żarnowski, *Polska 1918-1939. Praca, technika, społeczeństwo*, Warszawa 1999. Na temat interwencjonizmu w przemyśle zob. E. Majcher-Ociesa, *Interwencjonizm państwowy w przemyśle Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1930-1939*, Kielce 2019.

podatkowej to podstawowe zaniechania w tym względzie, których skutki szybko uwidoczniły się w okresie kryzysu. Stał się on wielkim ciosem dla gospodarki i społeczeństwa, a popełnione wcześniej błędy w polityce gospodarczej jedynie pogłębiły jego negatywne skutki. Trudno zatem pierwszą połowę drugiej dekady niepodległości oceniać z punktu widzenia zachodzących procesów modernizacyjnych. Co więcej, zasięg i głębokość kryzysu przyniosły wyraźny regres w miejsce postępu i w dużej mierze przesądziły o negatywnym w wielu przypadkach obrazie całego dwudziestolecia międzywojennego w odniesieniu do okresu sprzed I wojny światowej⁸.

Kryzys, mimo wszystkich negatywnych skutków, przyniósł jednak pewne korzyści z punktu widzenia procesów modernizacyjnych. Zakres załamania, wprost wynikający ze struktury gospodarczej i społecznej państwa, narzucił wręcz konieczność podjęcia działań mających na celu zasadnicze w tym względzie zmiany. Zwolennikiem takich zmian był m. in. w dużej mierze odpowiedzialny za politykę gospodarczą państwa w drugiej połowie lat 20. XX w. Eugeniusz Kwiatkowski. Po śmierci Józefa Piłsudskiego ponownie znalazł się w rządzie, tym razem jako odpowiedzialny za sprawy gospodarcze wicepremier oraz minister skarbu⁹.

W warunkach poprawiającej się koniunktury zaproponował Czteroletni Plan Inwestycyjny. Początkowo nie oznaczał on wprawdzie przełomu w rozmiarach i zakresie działań modernizacyjnych, a zakładane kwoty na inwestycje były niewiele wyższe niż w poprzednich latach. Kwiatkowski zapoczątkował jednak nowy sposób myślenia o tego typu działaniach, a skoncentrowanie z początkiem 1937 r. nakładów na projekcie Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) i uznanie państwa za głównego inwestora oznaczało realną zmianę w tym, co możemy nazywać dzisiaj modernizacją, ale także wzięcie przez państwo na siebie odpowiedzialności za związane z nią procesy¹⁰.

8 P. Grata, *Polityka gospodarcza*, [w:] *W drodze ku modernizacji. Synteza*, red. P. Grata, Rzeszów 2023 (w druku), s. 53-55; W. Morawski, *Od marki do złotego...*, s. 129-144; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991, s. 36-52.

9 E. Kwiatkowski, *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*, Warszawa 1932; A. Romanowski, *Eugeniusz Kwiatkowski*, Kraków – Radom 2014, s. 59-65.

10 Zob. np. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka...*, s. 56-57.

Niezależnie od całej warstwy propagandowej związanej z budową COP oraz braku możliwości dokończenia przedsięwzięcia należy podkreślić jego znaczenie modernizacyjne. Centralny Okręg Przemysłowy to bowiem nie tylko nowe przedsiębiorstwa przemysłowe, ale także krok ku industrializacji i urbanizacji zapóźnionych w rozwoju terenów Polski B, budowa nowoczesnych i odrzucających niechlubny standard pod tym względem osiedli robotniczych, awans społeczny i zawodowy tysięcy pracowników zatrudnianych w nowo powstających zakładach, a wreszcie pierwszy tak istotny krok ku zmianom w skali całej gospodarki¹¹.

Za potwierdzenie tego ostatniego należy uznać zarówno skalę zainteresowania sektora prywatnego kolejnymi inwestycjami na obszarze COP widocznego latem 1939 r., ale przede wszystkim wynikające *de facto* z budowy Okręgu i z nowej filozofii myślenia o rozwoju, formułowane, a w niektórych przypadkach wdrażane kolejne zamierzenia. Wspomnieć trzeba w tym miejscu zarówno zapowiedź budowy następnego okręgu przemysłowego z siedzibą we Lwowie, ale przede wszystkim zaprezentowany w grudniu 1938 r. Piętnastoletni Plan Rozbudowy Polski, którego cele wprost wpisywały się w pojęcie zasadniczej modernizacji państwa. Plan ten nie został wprowadzony nigdy w szczególności dopracowany (Sejm przyjął jedynie ustawę o planie inwestycyjnym na pierwszy okres trzyletni), jednak już sam fakt jego sformułowania oraz zawarte w nim założenia dowodziły przyjętego kierunku polityki nastawionej na rozwój i modernizację gospodarki i społeczeństwa. Wbrew zatem licznym krytykom planu Kwiatkowskiego należy go traktować jak najbardziej poważnie, zwłaszcza w kontekście już zachodzących wtedy, jak i planowanych procesów modernizacyjnych¹².

Potwierdzeniem tak sformułowanej tezy, choć słabo jeszcze widocznym z punktu widzenia globalnego, były coraz bardziej liczne en-

11 Na temat budowy COP i trwałości podjętych w jego ramach inwestycji zob. M. M. Drozdowski, *Historia Centralnego Okręgu Przemysłowego. Geneza, budowa, wizja przyszłości, opinie*, Warszawa – Radom 2017; P. Grata, *Centralny Okręg Przemysłowy, [w:] Historia polskich okręgów i regionów przemysłowych*, t. 1, red. Ł. Dwilewicz, W. Morawski, Warszawa 2015, s. 84-121.

12 Ustawa z dnia 27 marca 1939 r. o dotacjach na Fundusz Obrony Narodowej i o inwestycjach z funduszy państwowych w okresie od 1 kwietnia 1939 r. do 31 marca 1942 r., Dz.U. 1939, nr 25, poz. 165; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918-1939. Tom IV. Lata interwencji państwowej 1936-1939*, Warszawa 1989, s. 110-112.

klawy nowoczesności w przemyśle, ale także prowadzone w ostatnich latach przed wojną działania modernizacyjne na Kresach Wschodnich, wyraźne ożywienie inwestycyjne w miastach, ambitne zamierzenia związane z rozwojem sieci energetycznych oraz gazowniczych, przyspieszenie motoryzacji kraju czy też rozbudowa infrastruktury turystycznej, zwłaszcza na Podhalu i w Karpatach Wschodnich, połączona z działaniami na rzecz ożywienia ruchu turystycznego w kraju (m.in. Liga Popierania Turystyki)¹³.

Ten zdawałoby się optymistyczny obraz tonować musi jednak fakt, że zarówno budowa COP, jak i wiele innych wspomnianych wyżej procesów miało charakter wstępny, często wyspowy, niewpływający jeszcze w znacząco widocznym stopniu na całość struktury gospodarczej i społecznej państwa. Polska gospodarka nadal opierała się w dużej mierze na rolnictwie, gdzie zmiany, choć widoczne, zachodziły bardzo powoli, a większość mieszkańców kraju stanowili ubodzy chłopci nieuczestniczący w procesach rynkowych¹⁴. Podstawą handlu i usług pozostawały (mimo istnienia enklaw w postaci nowoczesnych domów handlowych w największych miastach) drobne, słabo prosperujące placówki, często prowadzone przez biedotę żydowską. Rozmiary ukrytego bezrobocia na wsi, coraz lepiej identyfikowane dzięki badaniom prowadzonym przez Instytut Gospodarstwa Społecznego i Instytut Spraw Społecznych, budziły poczucie bezradności ze strony rozbudowanej skądinąd polityki zatrudnienia, a planowany rozwój infrastruktury był raczej obietnicą przyszłości niż czymś, co realnie wspierało ówczesne życie gospodarcze i społeczne¹⁵. Co jednak istotne, świadomość istniejącego zapóźnienia rozwojowego była na tyle powszechna, że konieczność podejmowania wysiłku modernizacyjnego na niespotykaną dotąd skalę nie podlegała już w gremiach elit ówczesnej władzy dyskusji.

13 P. Franaszek, *Modernizacja polskiego przemysłu od połowy XIX do początku XXI wieku*, [w:] *W drodze ku modernizacji...*, s. 161-164; K. Janicki, R. Kuzak, D. Kaliński, A. Zaputko-Janicka, *Przedwojenna Polska w liczbach*, Warszawa 2020, s. 325-332; W. Mędrzecki, *Skarb narodowy bez dna. Kresy Wschodnie: obciążenie czy atut?*, „Pomocnik Historyczny Polityki” 2022, nr 8 (*Dwie dekady Drugiej RP*), s. 121-122.

14 K. Chylak, *Czy modernizacja? Przekształcenia struktury agrarnej w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Przemiany modernizacyjne w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. P. Grata, Rzeszów 2020, s. 211-225.

15 Zob. np. *Bezrobocie wśród chłopów*, oprac. L. Landau, J. Pański, E. Strzelecki, Warszawa 1938; *Młodzież sięga po pracę*, Warszawa 1939.

3. Modernizacja społeczna

W sytuacji, gdy procesy modernizacyjne w gospodarce pozostawały na wciąż bardzo wstępnym etapie trudno było oczekiwać znaczących zmian w strukturze społecznej, która w końcu okresu międzywojennego w niewielkim tylko stopniu różniła się od tej z początku lat 20. XX w.¹⁶. Przesunięcia między poszczególnymi grupami społeczno-zawodowymi, choć korzystne, były niewielkie, a o zmianach czy postępie cywilizacyjnym mówić należy raczej w kontekście płaszczyzn innych aniżeli arytmetycznie zestawiane zmiany relacji między elementami tej struktury.

W związku z tym pojęcie modernizacji społecznej można traktować w sposób relatywnie obszerny. Z jednej strony, mimo nadal praktycznie niezmienionej struktury społeczno-zawodowej ludności, wyznaczały je procesy upowszechniania osiągnięć nowoczesności, w tym szeroko rozumianej kultury masowej, popularnej, przenikającej – po części dzięki upowszechnieniu oświaty – do coraz szerszych warstw społeczeństwa i stanowiącej ważny element jego rozwoju oraz będącego swego rodzaju skutkiem ubocznym zachodzących zmian procesu integracji społecznej, obecnym mimo wszystkich istniejących różnic narodowościowych, wyznaniowych czy zawodowych¹⁷.

Z drugiej strony następowały ważne zmiany jakościowe będące dowodem na zachodzącą powoli, ale jednak, modernizację. W dużej mierze wynikały one z działalności instytucji państwa, które jako kreator zmian społecznych szybko zapewniło podstawowe prawa wolnościowe (równość obywateli wobec prawa, prawa wyborcze dla kobiet, potwierdzona konstytucją marcową nienaruszalność własności prywatnej), ale też podjęło decyzję o wprowadzeniu na obszarze całej Rzeczypospolitej przymusu szkolnego, która nawiązywała do wspomnianego na wstępie dążenia do upowszechniania najbardziej nowoczesnych rozwiązań obowiązujących w państwach zaborczych. Przymusu nie przez przypadek będącego jeszcze w XIX w. jednym z zasadniczych warunków zachodzących w Europie Zachodniej procesów rozwojowych, a z wielu względów (politycznych, społecznych, gospodarczych)

¹⁶ C. Leszczyńska, *Historia Polski w liczbach*, t. 5, *Polska 1918-2018*, Warszawa 2018, s. 104-108.

¹⁷ W. Mędrzecki, *Przemiany społeczeństwa polskiego od XIX-wiecznych reform agrarnych do wejścia Polski do Unii Europejskiej*, [w:] *W drodze ku modernizacji...*, s. 295-296.

albo nieobecnego w praktyce zaborów, albo stanowiącego narzędzie wynaradawiania polskich dzieci. Wprowadzony dekretem z 7 lutego 1919 r. obowiązek szkolny był wprawdzie realizowany nie w pełni, jednak trudno nie docenić jego wpływu na wskaźnik skolaryzacji podlegających mu dzieci w wieku 6-13 lat, który zwiększył się z 69% w roku szkolnym 1921/1922 do 90,6% w roku szkolnym 1938/1939¹⁸.

Niezwykle istotną częścią składową, a równocześnie czynnikiem włączającym w szeroko rozumianą nowoczesność, pozostawała prowadzona przez państwo, bądź pod jego kierunkiem, polityka społeczna. Przez swoją specyfikę i ścisły związek z tym, co można nazywać modernizacją społeczną, polityka społeczna w dużej mierze wprost określała kierunki zmian w strukturze społecznej, przy okazji, mimowolnie, ale jednak, zawiadując tymi procesami i stawiając siebie w roli podmiotu inżynierii społecznej na długo, zanim ordynarny w swej wymowie i metodologii model odgórnie narzucanych gwałtownych zmian społecznych wprowadzili w Polsce komuniści¹⁹.

Warto podkreślić, że polska polityka społeczna starała się być od początku bardzo progresywna. I choć stawiane cele modernizacyjne można odnaleźć raczej w deklaracjach, zamierzeniach bądź tylko sformułowanych przy różnych okazjach oczekiwaniach, a nie w realnie udokumentowanych, ale przerastających możliwości ekonomiczne i ludzkie państwa skutecznych działaniach, należy o nich pamiętać w kontekście zachodzących w społeczeństwie w okresie omawianych dwóch dekad zmian. Warto wspomnieć w tym miejscu choćby o wyrażanym w 1920 r. idealizmie twórców projektu ustawy o opiece społecznej, wierzących w szybki rozwój ubezpieczeń społecznych pozwalający na stopniowe ograniczanie działań opiekuńczych; głoszonym w drugiej połowie lat 30. XX w., i będącym przejawem dążenia do systemowego podniesienia poziomu życia ludności wiejskiej hasła „pójścia z opieką na wieś”; nieuchwalonym ze względu na wysokie koszty projekcie ustawy o opiece nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą; czy też uchwalonej, lecz dopiero w czerwcu 1939 roku,

18 *Dekret o obowiązku szkolnym...*; L. Szuba, *Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944-1956*, Lublin 2002, s. 27.

19 Na temat roli państwa w przemianach społecznych zob. J. Żarnowski, *Rola państwa i jego instytucji w przemianach społecznych w Polsce (1918-1939)*, [w:] *Spółczesność międzywojenna: nowe spojrzenie*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015, s. 49-79.

ustawie o publicznej służbie zdrowia, mającej stać się drogą do objęcia opieką lekarską wszystkich obywateli państwa²⁰.

Obok wskazanych wyżej idei wytyczających kierunki działań, co istotne wyraźnie zbieżnych w drugiej połowie lat 30. XX w. z prowadzoną na coraz szerszą skalę prorozwojową polityką gospodarczą państwa, w obrębie polityki społecznej wskazać można na wiele dowodów realnego wpływu na modernizację poziomu życia setek tysięcy, a nawet milionów mieszkańców kraju. Mimo, że za najbardziej postępowy słusznie uznaje się dorobek Rzeczypospolitej w sferze ustawodawstwa pracy, na plan pierwszy wysunąć należy w tym miejscu, choć z wieloma zastrzeżeniami, z trudem i zdecydowanie zbyt długo budowany system ubezpieczeń społecznych, bądź szerzej, zabezpieczenia społecznego.

Rozszerzanie zakresu oddziaływania najnowocześniejszych rozwiązań, wzorowanych na niemieckich, przyniosło gwarancje dostępu do ochrony zdrowia, także w kontekście ochrony macierzyństwa, podlegających ubezpieczeniu pracowników oraz ich rodzin (dekret z 1919 r., następnie ustawa z maja 1920 r.). Budowana do drugiej połowy lat 20. XX w. sieć kas chorych, później ubezpieczalni społecznych, asekuracją na wypadek choroby objęła kilkanaście procent populacji. Nie było to wprawdzie wynikiem znaczącym w odniesieniu do krajów Zachodu, stanowiło jednak znaczący postęp w stosunku do okresu zaborów, gdy tego typu świadczenia typu roszczeniowego istniały jedynie w zaborze pruskim i austriackim, pomijając najludniejszy zabór rosyjski (w 1924 r. wprowadzono również na jego obszarze ubezpieczenie od wypadków przy pracy). Zwieńczeniem, choć bardzo spóźnionym, budowy systemu ubezpieczeniowej asekuracji od różnego rodzaju ryzyka życiowego stała się ustawa scaleniowa z 1933 r., która wprowadzała na obszarze całego państwa przepisy gwarantujące ochronę zarobków w razie starości i inwalidztwa (wcześniej znaną tylko w byłym zaborze pruskim), a także zapewniające renty wdowie i sieroce uprawnionym członkom rodziny zmarłego pracownika²¹.

20 Szerzej zob. P. Grata, *Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej. Uwarunkowania – instytucje – działania*, Rzeszów 2013, *passim*.

21 Na temat rozwoju ubezpieczeń społecznych zob. K. Chylak, *Ubezpieczenia społeczne i zaopatrzenia emerytalne w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017, *passim*; A. Jarosz-Nojszewska, *Ubezpieczenia*

Ubezpieczenia społeczne wraz z systemem świadczeń zaopatrzeniowych wypłacanych przez państwo, samorządy i przedsiębiorstwa państwowe (emerytury państwowe, samorządowe, renty inwalidów wojennych) wprowadzały w krąg obywateli przynajmniej częściowo uniezależnionych od konwencjonalnych zagrożeń życiowych (starość, choroba, wypadek przy pracy, śmierć) kolejne grupy ludności. Liczba korzystających ze świadczeń sięgała w 1938 r. od około 830 tysięcy pobierających świadczenia emerytalne i inwalidzkie (nie dostępne dla milionów innych znajdujących się w podobnym położeniu życiowym osób) do około 5 milionów objętych ubezpieczeniową opieką zdrowotną. Uzupełnieniem systemu asekuracji stało się wprowadzone już w 1924 r. nowoczesne w swej istocie, choć nieobejmujące wszystkich zatrudnionych poza rolnictwem, obowiązkowe ubezpieczenie od bezrobocia²².

Relatywnie niski odsetek obywateli objętych dobrodziejstwami zabezpieczenia społecznego kładł się cieniem na jego wpływ na szeroko rozumianą modernizację społeczną. Wprost wynikało to jednak ze struktury zawodowej ludności w przeważającej większości żyjącej na wsi i pracującej w rolnictwie, podczas gdy ówczesna polityka społeczna z założenia była kierowana do zatrudnionych poza sektorem rolnym i z reguły mieszkających w miastach. Podobnie rzecz się miała z ustawodawstwem pracy, siłą rzeczy dotyczącym wyłącznie pracowników najemnych. Abstrahując od ograniczonego zasięgu i wątpliwej w wielu przypadkach skuteczności jego stosowania, obejmowało ono nowoczesne rozwiązania zasadnicze (czas pracy, urlopy, związki zawodowe, inspekcja pracy) – wykraczające poza regulacje Międzynarodowej Organizacji Pracy (jak zakaz pracy dzieci do lat 15) – oraz niezwykle ważne z punktu widzenia warunków pracy i życia pracowników młodocianych i kobiet przepisy określające warunki ich zatrudnienia (badania lekarskie młodocianych stanowiące początki medycyny pracy, żłobki przyfabryczne i ochrona macierzyństwa). Mimo, że w większości przypadków droga do realnej implementacji nowoczesnych roz-

robotnicze w Polsce w latach 1918-1939, [w:] Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii społecznej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XXI wieku, t. 1, red. P. Grata, Rzeszów 2013, s. 26-40.

22 K. Chylak, *Ubezpieczenia społeczne...*, s. 608-609; P. Grata, *Polityka społeczna...*, s. 158-161.

wiązań była trudna i wyboista, z czasem przynajmniej część z nich zdołała zafunkcjonować na szeroką skalę²³.

Trzecim polem nowoczesności w polityce społecznej w latach 30. XX w. bezsprzecznie stała się polityka zatrudnienia nawiązująca do najlepszych rozwiązań zagranicznych. Jej symbolem stał się utworzony w 1933 r. Fundusz Pracy. Był instytucją kreującą zatrudnienie (roboty publiczne), infrastrukturalne inwestycje publiczne (finansowanie niezbędnej dla ich realizacji siły roboczej), ale także wprowadzającą nowoczesne rozwiązania polityki rynku pracy (przysposobienie zawodowe bezrobotnej młodzieży, finansowanie zatrudnienia pracowników umysłowych, poradnictwo zawodowe itp.). Przy wszystkich wadach Funduszu (obciążenie życia gospodarczego i pracowników dodatkową daniną publiczną na jego funkcjonowanie, niskie płace zatrudnianych robotników, nierównomierny rozkład terytorialny robót publicznych) nie można nie docenić znaczenia tej instytucji dla postępu gospodarczego i społecznego w drugiej połowie lat 30. XX w.²⁴.

Działania Funduszu Pracy, z wyjątkiem objętej nimi młodzieży, kierowane były jednak z założenia tylko do bezrobotnych w miastach, nie dopuszczając do tamtejszego rynku pracy poszukujących jej mieszkańców wsi. Wynikało to z obaw przed napływem na ten rynek kolejnych setek tysięcy bezrobotnych. Mimo to bezrobotni ze wsi i tak trafiali na miejski rynek pracy, czego najlepszym potwierdzeniem był fakt zwiększania liczby zarejestrowanych bezrobotnych w okresie poprawiającej się koniunktury drugiej połowy lat 30. XX w. W połączeniu z inwestycjami w ramach COP, sukcesywnie wchłaniającymi miejscową ludność wiejską (przynajmniej na stanowiska robotników niewykwalifikowanych), oznaczało to podjęcie na nowo, wstrzymanego przez wielki kryzys, a niezbędnego dla zasadniczych zmian strukturalnych w państwie, przesuwania zasobów pracy ze wsi do miast²⁵.

Wsparciu szeroko rozumianej modernizacji społecznej służyć miała również oparta z zasady na samorządach i organizacjach społecz-

23 P. Grata, *Polityka społeczna...*, s. 120-139; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce 1918-1939. Materialne warunki bytu*, Warszawa 1971, s. 605-623.

24 Zob. *Sprawozdanie z działalności Funduszu Pracy za okres od 1 kwietnia 1937 r. do 31 marca 1938 r.*, Warszawa 1938; M. Ciechocińska, *Próby walki z bezrobociem w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1965.

25 P. Grata, *Polityka społeczna...*, s. 212-213.

nych aktywność władz publicznych w zakresie opieki społecznej oraz pozaubezpieczeniowej ochrony zdrowia. W obu przypadkach podstawową przeszkodą w realizowaniu ambitnych zamierzeń, początkowo zwłaszcza w opiece społecznej (ustawa z 1923 r.), pozostawały do końca okresu międzywojennego ograniczenia finansowe, które powodowały olbrzymie kontrasty w poziomie wydatków na cele opiekuńcze, a co za tym szło również w sposobie rozwiązywania problemów socjalnych. Widoczne były one szczególnie na linii miasto – wieś, ale także, ze względu na charakter struktury gospodarczej Kresów Wschodnich, w sposób wyraźny determinowały dyskryminację zamieszkującej te tereny ludności reprezentującej słowiańskie mniejszości narodowe. Brak środków uniemożliwił też m.in. przyjęcie mającej szansę stać się fundamentem nowoczesnej polityki rodzinnej ustawy o opiece nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą czy też budowę sieci placówek profilaktyki zdrowotnej przeciwdziałających chorobom społecznym i zakaźnym oraz gwarantujących opiekę nad matką i dzieckiem, której rozwój był warunkiem zmniejszenia dramatycznie wysokiego i jednego z najwyższych w Europie wskaźnika śmiertelności niemowląt.

Mimo widocznego niepowodzenia w zakresie wsparcia władz publicznych na rzecz podnoszenia na wyższy poziom życia obywateli najuboższych i niemogących we własnym zakresie zapewnić sobie opieki zdrowotnej warto dostrzec obecne na obu płaszczyznach te spośród rozwiązań, które udało się wprowadzić, jak też te, które dopiero mogły odegrać swoją rolę w procesach modernizacji społecznej. Do tych związanych z opieką społeczną zaliczyć należy powołanie w większości gmin opiekunów społecznych, pewien postęp w zakresie specjalizacji opieki zakładowej, rozwijający się, wymuszony kryzysowymi ograniczeniami finansowymi, model opieki całkowitej nad dziećmi opartej na rodzinach zastępczych, stopniowo zastępowanej krytykowane zakłady zamknięte i obejmującej tuż przed wojną już około 1/5 wymagających opieki dzieci, czy też tworzone od połowy lat 30. XX w. ośrodki zdrowia i opieki, stanowiące nowoczesne miejsca kompleksowego wielowymiarowego wsparcia potrzebujących²⁶.

26 P. Grata, *Polityka społeczna jako czynnik modernizacji II Rzeczypospolitej*, [w:] *Przemiany modernizacyjne...*, s. 274-277.

W bezwzględnie zapóźnionej rozwojowo ochronie zdrowia, borykającej się z nieusuwalnymi w dającej się przewidzieć przyszłości brakami kadrowymi i infrastrukturalnymi, symbolem wkraczającej nowoczesności stały się coraz szybciej powstające w drugiej połowie lat 30. XX w., również na wsi i w małych miasteczkach, ośrodki zdrowia, potraktowane w ustawie z czerwca 1939 r. jako podstawa przyszłej powszechnej publicznej służby zdrowia. Już zresztą samo przebiecie się w debacie publicznej idei tak właśnie postrzeganego systemu ochrony zdrowia uznane być musi za ważny przejaw modernizacji społecznej, zwłaszcza w sytuacji, gdy w przekazie rządzących świadomość konieczności jego budowy wyraźnie powiązana została z potrzebami obronnymi państwa. W ślad za tym poszła nie tylko ustawa o publicznej służbie zdrowia, ale także nowelizacja przepisów o wykonywaniu praktyki lekarskiej z 30 lipca 1938 r. nakładająca na młodych lekarzy obowiązek praktyki na terenach wiejskich lub w miastach liczących poniżej 5 tys. mieszkańców²⁷.

Podsumowanie

Podsumowując zachodzące w II Rzeczypospolitej procesy modernizacji gospodarczej i społecznej, trudno zaryzykować jednoznaczne wnioski. Modernizacja pozostaje obiektywnie dostrzeganym zjawiskiem historycznym, trudno jednak dowieść jej powszechnego, a nawet choćby większościowego charakteru. Wniosek taki determinuje przede wszystkim niewielka skala zmian strukturalnych, jakie zaszły w gospodarce i społeczeństwie w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Liczne przykłady postępu i zmian cywilizacyjnych z założenia niemal cechowała będąca przejawem wielu zapóźnień historycznych i niekorzystnych uwarunkowań wstępnych wyspowość oraz niewielki zasięg społeczny.

Modernizacja gospodarcza była procesem powolnym, na lata zahamowanym przez dramat wielkiego kryzysu i przyspieszonym dopiero przez aktywną politykę państwa w drugiej połowie lat 30. XX w. Modernizacja społeczna w tak określonych warunkach ekonomicznych

27 P. Grata, *Na drodze ku publicznej służbie zdrowia. Meandry polityki zdrowotnej Drugiej Rzeczypospolitej*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 3, s. 133-142.

okazała się w dużej mierze zależna od państwa, a wartość wielu nowoczesnych rozwiązań, zmian i osiągnięć musi być pejoratywizowana poprzez ograniczony ich zasięg. Wydaje się jednak, że dość masowy akces społeczeństwa do stanowiącej po części o dostępie do nowoczesności kultury popularnej, czy też milionowe zbiorowości beneficjentów aktywności społecznej państwa każą domniemywać, że modernizacja społeczna była o krok przed gospodarczą, przeciw której świadczyły przede wszystkim liczby, będące konsekwencją negatywnego bilansu otwarcia oraz skutków wielkiego kryzysu.

Prawda o polskiej modernizacji, zwłaszcza tej widzianej z perspektywy przemian gospodarczych, społecznych, kulturowych, a także mentalnych drugiej połowy lat 30. XX w., powinna być przynajmniej częściowo uwolniona od prób kwantyfikacji. Nie wchodząc w obce narracji historycznej rozważania na temat tego, co mogłoby się stać, gdyby nie wybuchła wojna, stwierdzić należy, że dwie dekady niepodległości przyniosły wyraźne, ale tylko wejście na drogę zasadniczej modernizacji gospodarczej i społecznej, w sposób brutalny przerwanej przez niemiecką i sowiecką agresję, a następnie bezwzględnie po wojnie wypaczonej przez Stalina i polskich komunistów.

Bibliografia

1. *Bezrobocie wśród chłopów*, oprac. L. Landau, J. Pański, E. Strzelecki, Warszawa 1938.
2. Chylak K., *Czy modernizacja? Przekształcenia struktury agrarnej w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Przemiany modernizacyjne w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. P. Grata, Rzeszów 2020.
3. Chylak K., *Ubezpieczenia społeczne i zaopatrzenia emerytalne w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
4. Ciechocińska M., *Próby walki z bezrobociem w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1965.
5. Dekret o obowiązku szkolnym, Dz. Praw 1919, nr 14, poz. 147.
6. Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego, Dz. Praw 1918, nr 18, poz. 146.
7. Drozdowski M. M., *Historia Centralnego Okręgu Przemysłowego. Geneza, budowa, wizja przyszłości, opinie*, Warszawa – Radom 2017.
8. Franaszek P., *Modernizacja polskiego przemysłu od połowy XIX do początku XXI wieku*, [w:] *W drodze ku modernizacji. Synteza*, red. P. Grata, Rzeszów 2023 (w druku).
9. Grata P., *Centralny Okręg Przemysłowy*, [w:] *Historia polskich okręgów i regionów przemysłowych*, t. 1, red. Ł. Dwilewicz, W. Morawski, Warszawa 2015.

10. Grata P., *Na drodze ku publicznej służbie zdrowia. Meandry polityki zdrowotnej Drugiej Rzeczypospolitej*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 3.
11. Grata P., *Polityka gospodarcza*, [w:] *W drodze ku modernizacji. Synteza*, red. P. Grata, Rzeszów 2023 (w druku).
12. Grata P., *Polityka podatkowa rządu Władysława Grabskiego w latach 1923-1925*, „Polityka i Społeczeństwo” 5/2008.
13. Grata P., *Polityka społeczna Drugiej Rzeczypospolitej. Uwarunkowania – instytucje – działania*, Rzeszów 2013.
14. Grata P., *Polityka społeczna jako czynnik modernizacji II Rzeczypospolitej*, [w:] *Przemiany modernizacyjne w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. P. Grata, Rzeszów 2020.
15. Grata P., *The Origins of the Welfare State. Polish Social Policy in the Period 1918-1939*, Berlin 2021.
16. Janicki K., Kuzak R., Kaliński D., Zaputko-Janicka A., *Przedwojenna Polska w liczbach*, Warszawa 2020.
17. Jarosz-Nojszewska A., *Ubezpieczenia robotnicze w Polsce w latach 1918-1939*, [w:] *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XXI wieku*, t. 1, red. P. Grata, Rzeszów 2013.
18. Kwiatkowski E., *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*, Warszawa 1932.
19. Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991.
20. Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej 1918-1939. Tom IV. Lata interwencjonizmu państwowego 1936-1939*, Warszawa 1989.
21. Landau Z., Tomaszewski J., *Robotnicy przemysłowi w Polsce 1918-1939. Materialne warunki bytu*, Warszawa 1971.
22. Landau Z., Tomaszewski J., *Trudna niepodległość. Rozważania o gospodarce Polski 1918-1939*, Warszawa 1968.
23. Leszczyńska C., *Historia Polski w liczbach*, t. 5, *Polska 1918-2018*, Warszawa 2018.
24. Łapa M., *Modernizacja państwa. Polska polityka gospodarcza 1926-1929*, Łódź 2002.
25. Majcher-Ociesa E., *Interwencjonizm państwowy w przemyśle Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1930-1939*, Kielce 2019.
26. Małecka T., *Przemysł. Warunki rozwoju*, [w:] *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1989.
27. Mędrzecki W., *Odzyskany śmietnik. Jak radziliśmy sobie z niepodległością w II Rzeczypospolitej*, Kraków 2022.
28. Mędrzecki W., *Przemiany społeczeństwa polskiego od XIX-wiecznych reform agrarnych do wejścia Polski do Unii Europejskiej*, [w:] *W drodze ku modernizacji. Synteza*, red. P. Grata, Rzeszów 2023 (w druku).
29. Mędrzecki W., *Skarb narodowy bez dna. Kresy Wschodnie: obciążenie czy atut?*, „Pomocnik Historyczny Polityki” 2022, nr 8 (*Dwie dekady Drugiej RP*).
30. *Młodzież sięga po pracę*, Warszawa 1939.
31. Morawski W., *Modernizacja, industrializacja, eksplozja demograficzna – doświadczenia polskie*, [w:] *W drodze ku niepodległości. Przemiany modernizacyjne na ziemiach polskich w II połowie XIX i XX wieku*, red. P. Grata, Rzeszów 2019.
32. Morawski W., *Od marki do złotego. Historia finansów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
33. Nałęcz D., *Kultura Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991.
34. Romanowski A., *Eugeniusz Kwiatkowski*, Kraków – Radom 2014.

35. *Sprawozdanie z działalności Funduszu Pracy za okres od 1 kwietnia 1937 r. do 31 marca 1938 r.*, Warszawa 1938.
36. Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2009.
37. Szuba L., *Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944-1956*, Lublin 2002.
38. Ustawa z dnia 27 marca 1939 r. o dotacjach na Fundusz Obrony Narodowej i o inwestycjach z funduszy państwowych w okresie od dnia 1 kwietnia 1939 r. do dnia 31 marca 1942 r., Dz.U. 1939, nr 25, poz. 165.
39. Zalesko M., *Debata o modernizacji w polskiej myśli ekonomicznej II połowy XIX i początku XX wieku*, [w:] *W drodze ku niepodległości. Przemiany modernizacyjne na ziemiach polskich w II połowie XIX i XX wieku*, red. P. Grata, Rzeszów 2019.
40. Żarnowski J., *Polska 1918-1939. Praca, technika, społeczeństwo*, Warszawa 1999.
41. Żarnowski J., *Rola państwa i jego instytucji w przemianach społecznych w Polsce (1918-1939)*, [w:] *Spółczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015.